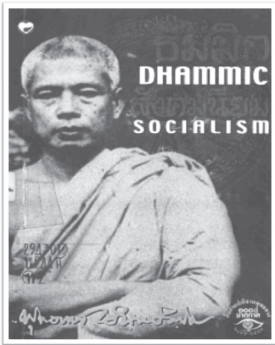

บทวิจารณ์หนังสือ ธัมมิกสังคมนิยม Dhammic Socialism

พิชัย สุขวุ่น¹ | Pichai Sookwoon

หนังสือเรื่อง “ธัมมิกสังคมนิยม” เป็นหนังสือที่รวบรวมบทบรรยายธรรมของท่านพุทธทาสภิกขุ โดยเลือกเนื้อหาการบรรยายที่เกี่ยวข้องกับระบบการเมืองที่ท่านบรรยายไว้ในโอกาสต่างๆ ในทุกๆ บทของการบรรยายท่านได้กล่าวถึงระบบการเมืองควรจะเป็น และได้นำเสนอว่าเป็นระบบที่เหมาะสมแก่การอยู่ร่วมกันทางสังคมมากที่สุดคือระบบสังคมนิยม ท่านเรียกระบบการเมืองเช่นนี้ว่า “ธัมมิกสังคมนิยม”

หนังสือเล่มนี้มีขนาดประมาณครึ่งกระดาษ A4 พิมพ์ครั้งที่ 1 เมื่อเดือนสิงหาคม 2548 โดยสำนักพิมพ์สุภาพใจ มีความหนา 221 หน้า ปกหน้ามีเจดนาทำเป็นภาพขาวดำ มีรูปท่านพุทธทาสภิกขุครึ่งตัวปรากฏเต็มหน้า ปกด้านบนขวาเขียนว่า ธัมมิกสังคมนิยม เป็นตัวหนังสือสีแดง ปกหลังมีภาพท่านพุทธทาสภิกขุขนาดเล็ก ปรากฏอยู่บริเวณด้านขวาบนพื้นปกหลังเป็นสีน้ำตาลเข้มเต็มพื้นที่ และมีตัวอักษรเป็นลายมือของท่านพุทธทาสภิกขุ ข้อความแสดงแง่มุมเกี่ยวกับ ธัมมิกสังคมนิยมว่า ระบบธัมมิกสังคมนิยม นั้น เป็นการรวมเอาทุกๆ เจตนารมณ์ทางการเมืองต่างๆ ระบบเข้าด้วยกันตามสัดส่วนที่เหมาะสมเป็น “ประชาธิปไตย - สังคมนิยม - เผด็จการโดยธรรม” ประโยคที่ว่า เป็นประชาธิปไตย - สังคมนิยม - เผด็จการโดยธรรม คือการนำเสนอแก่นความคิดหลักของหนังสือเล่มนี้

หนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยสาระสำคัญ 4 บท บทที่ 1 ชื่อว่า “ประชาธิปไตยแบบสังคมนิยม” โดยท่านบรรยายแก่นักสังคมนิยมสังคมนิยมที่สวนโมกขพลาราม เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน 2516 ท่านเสนอว่า กิจกรรมสังคมนิยมที่เหมาะสมที่สุดคือ ทำให้ทุกฝ่ายปฏิบัติตามหลักศาสนา ในบทนี้ท่านได้เสนอสาระ สำคัญไว้ 3 ประการ คือ

¹ อาจารย์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี

1. การสังคมนาสงเคราะห์ในสถานการณ์ปัจจุบัน ควรจะเป็นการถอยหลังเข้าคลอง ในความหมายนี้คือ ความเป็นอยู่ในทางสังคมนาปัจจุบัน ได้เดินอยู่นอกเส้นทางแห่งศีลธรรม และศาสนา คนทั่วไปยังไม่รู้ว่าศาสนาคืออะไร มันจะช่วยให้ชีวิตส่วนตัวและสังคมมีความ ถูกต้องอย่างไร เมื่อความเข้าใจเรื่องนี้มีผิดพลาดพฤติกรรมของ คนในสังคมนา ก็จะสร้างปัญหา อย่างไม่รู้จบเราจึงแก้ปัญหาไม่ได้ เพราะหาปมไม่พบ ท่านจึงเสนอว่า การสังคมนาสงเคราะห์ที่ ดีที่สุด คือการถอยกลับมามีชีวิตในวิถีของพุทธศาสนา ท่านแนะนำพุทธศาสนาเป็นเรื่องของ การปฏิบัติ ไม่ใช่การอ่อนน้อมหรือท่องจำ และพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์โดยตรง ท่าน หมายความว่า เป็นสิ่งที่แสดงความจริงอย่างเป็นระบบสามารถพิสูจน์ได้ เช่น ความทุกข์เกิด ได้อย่างไร ดับได้อย่างไร การไม่มีตัวกูของกู มีแต่กฎธรรมชาติที่เป็นไปเองนั้นเป็นอย่างไร พุทธศาสนาสามารถพิสูจน์ได้อย่างเป็นระบบ ดังนั้นมนุษย์ควรถอยกลับไปมีชีวิตตามคำสอน ทางศาสนา แล้วเราจะแก้ปัญหาสังคมนาได้เอง เพราะเมื่อไม่มีความเห็นแก่ตัว ทรัพยากรก็มี เพียงพอสำหรับให้ทุกคนได้ใช้สอยเพื่อดำรงชีวิตได้ตามสมควร

2. ท่านอธิบายว่าสังคมนาธรรมก็คือการเห็นแก่สังคมนา หมายถึง เห็นความสำคัญของ ส่วนรวมเป็นอันดับแรก ความเป็นไปของกิจกรรมต่างๆ ก็เป็นไปเพื่อสังคมนา เมื่อสังคมนาส่วนรวมอยู่ ได้ ชีวิตส่วนตัวก็พลอยได้รับผลในทางที่ดี การประสานสอดคล้องกันทางสังคมนา จะทำให้ มนุษย์แต่ละคนมีความก้าวหน้าทางจิตวิญญาณไปในคราวเดียวกัน แต่ถ้าทุกคนเห็นแก่ตัวผล ก็จะเป็นไปในฝั่งตรงกันข้ามเช่นเดียวกัน

3. ประการต่อมาท่านให้ความเห็นว่า การละทิ้งโดยไม่ปฏิบัติตามคำสอนทาง ศาสนาถือเป็นปัญหาต่อมนุษย์โดยตรง เพราะเมื่อละทิ้งศาสนาก็จะเห็นแก่ตัว กอบโกยสิ่ง ต่างๆ เพื่อตัวเองอย่างไม่จำกัด จึงทำให้เกิดปัญหาความยากจน สังคมนาเช่นนี้จะไม่มีการเห็นใจ ผู้อื่นเลย ท่านจึงเสนอว่าการปฏิบัติตามคำสอนของศาสนาจึงเป็นสังคมนาธรรมโดยตรง ท่าน เรียกระบบนี้ว่า ธรรมสังคมนาธรรม โดยขยายความว่าคำว่า ธรรมะ นั้น มีความหมายกว้างขวาง หมายถึง พระเจ้าก็ได้ การเข้าถึงธรรมะจะเป็นระบบที่แก้ไขปัญหาได้โดยตรง ท่านจึงสรุปว่า การที่สังคมนามีปัญหาต้องหาทางสงเคราะห์กันอยู่นี้ มีต้นเหตุมาจากความเห็นแก่ตัว โดยไม่ พิจารณา หรือพระเจ้าเองเสียเลย

บทที่ 2 ชื่อว่า “สังคมนาธรรมตามหลักแห่งพระศาสนา” เป็นการบรรยายเพื่ออบรม ผู้ช่วยผู้พิพากษาคนที่ 15 ที่สวนโมกขพลาราม เมื่อวันที่ 15 กันยายน 2517 ในบทนี้ท่าน เสนอรายละเอียดเกี่ยวกับสังคมนาธรรมไว้หลายแง่มุม และระบุว่าระบบสังคมนาธรรมที่จะกล่าวถึงนี้ อย่าเข้าใจว่าเป็นระบบสังคมนาธรรมที่เป็นปฏิบัติกับระบบเสรีประชาธิปไตย แต่จะกล่าวถึง ระบบสังคมนาธรรมที่เป็นไปตามหลักศาสนา โดยต้องเป็นไปตามหลักแห่งศีลธรรม ศีลธรรม

หมายถึง การปฏิบัติในทุกๆ ระบบตามกฎธรรมชาติดังกล่าว หมายถึงระบบสังคมที่มีสภาพเป็นปกติ โดยทุกกิจกรรมของมนุษย์ที่เคลื่อนไหวยุ่กันนั้น จะต้องเป็นไปเพื่อความสงบ หรือความหยุดนิ่ง ความวุ่นวายทั้งหลายที่เกิดขึ้น เป็นผลจากการไม่มีศีลธรรม ระบบสังคมจึงเป็นศีลธรรม ระบบหนึ่ง การจัดทำให้สังคมมีความสงบสุขเป็นปกติจึงเรียกว่า “สังคมนิยม”

ท่านเริ่มให้ความหมายของการเมืองว่า คำว่า Politics หมายถึง เป็นเรื่องของคนหมู่มาก แน่นนอนว่าต้องมีปัญหาหระหว่างกัน เมื่อมีปัญหาที่ต้องใช้ศีลธรรมและศาสนาเพื่อแก้ปัญหา ดังนั้นถ้าการเมือง หมายถึง ศีลธรรมและศาสนาจะเป็นความหมายที่ดีมาก เพราะศีลธรรมจะเป็นหลักของการแก้ปัญหาสำหรับการอยู่ร่วมกันของคนหมู่มากได้ เพราะศีลธรรมและศาสนาเป็นการสอนให้มีชีวิตเป็นหนึ่งเดียวกับกฎธรรมชาติ ในกฎธรรมชาตินั้น ไม่มีการกำหนดให้ใครเห็นแก่ตัวเลย และกำหนดให้ทุกสิ่งมีหน้าที่เพื่อส่วนรวมโดยตรง

ท่านเสนอว่าในกฎธรรมชาตินั้นเป็นสังคมนิยมโดยตรง โดยกำหนดให้สิ่งหนึ่งต้องพึ่งพาอีกสิ่งหนึ่งอยู่เสมอ เช่นการเติบโตของต้นไม้ก็ต้องพึ่งพาสีน้ำผึ้ง ส่วนสิ่งอื่นๆ ก็ต้องพึ่งพาดันไม้อีกต่อหนึ่งอย่างมนุษย์ เป็นต้น และสร้างระบบไว้ไม่ให้กอบโกยทรัพยากรเอาไว้เป็นของตนจนเกินความพอดี ท่านแนะนำให้สังเกตการบริโภคอาหารของสิ่งต่างๆ ธรรมชาติได้ให้ขนาดกระเพาะอาหารแก่สัตว์ต่างๆ อย่างนก อย่างคน มาในปริมาณที่สามารถบริโภคได้เท่าที่จำเป็น รวมทั้งต้นไม้และอย่างอื่นก็เป็นแบบเดียวกัน ทรัพยากรที่เหลือย่อมตกเป็นของส่วนกลาง ไม่มีใครเป็นเจ้าของ แต่เมื่อสังคมละทิ้งศีลธรรม ละทิ้งระบบตามธรรมชาติ จึงเกิดการสะสมทรัพยากรส่วนรวมเป็นของส่วนตน จนผู้อื่นเริ่มขาดแคลน ปัญหาทางสังคมก็เริ่มขึ้น ระบบการเมือง ระบบจัดสรรความเป็นธรรม จึงถูกสร้างขึ้น โดยสามารถสืบไปในทางประวัติศาสตร์ ซึ่งมีหลักฐานเขียนเอาไว้ ในการกล่าวถึงการกำเนิดกฎหมายโบราณของอินเดีย โดยเล่าว่าเมื่อมีมนุษย์คนหนึ่งออกไปเก็บข้าวสาลี อันเป็นทรัพยากรของทุกคน แต่กลับเก็บข้าวทั้งหมดมาเป็นของตัวเอง ด้วยเหตุดังกล่าวจึงเกิดการแย่งชิง มีการเข่นฆ่ากัน สังคมจึงกำหนดให้มีคนกลางเป็นผู้ตัดสิน เพื่อสร้างความเป็นธรรมให้แก่คนทุกคน โดยยกอำนาจให้คนใดคนหนึ่ง เมื่อคนนี้ทำหน้าที่แบ่งปันทรัพยากรจนเกิดความพอใจแก่ทุกฝ่าย จึงเรียกคนๆ นี้ว่าพระราชา แปลว่า พอใจ และพระราชานี้ที่ว่านี้ก็ไม่สะสมอะไรไว้เป็นของตนเอง มีแต่การสร้างความเป็นธรรมโดยยึดมั่นในหลักที่เรียกว่า ทศพิธราชธรรม 10 ประการ การทำหน้าที่ของพระราชาก็หมายถึง ระบบสังคมนิยมโดยตรง และท่านเสนอต่อไปอีกว่า พระราชาในระบบนี้ต้องเป็นเผด็จการด้วย หมายความว่า ต้องมีการบังคับอย่างเด็ดขาดเพื่อให้ทันกับการแก้ปัญหา ท่านยกตัวอย่างกรณีของพระเจ้าอโศกที่บังคับให้ราษฎรต้องขุดบ่อน้ำไว้ใช้ ต้องปลูกต้นไม้ตามที่ทำเป็น เพื่อไว้ใช้สอยไม่ให้ขาดแคลน

ท่านเสนอว่า ในระบบสังคมนิยมดังกล่าว ควรเติมคำว่าเผด็จการต่อท้ายลงไปด้วย เพื่อเป็นการบังคับให้ต้องทำให้ทันแก่เวลา ท่านเรียกระบบนี้ว่า “ธัมมิกสังคมนิยมเผด็จการ” เรื่องสุดท้ายในบทนี้ ท่านได้แสดงให้เห็นว่า ตามหลักพุทธศาสนากิจจะรักษาความเป็นสังคมนิยมไว้ได้นั้น ต้องใช้ระบบเผด็จการที่ได้จากวินัยของสงฆ์ซึ่งเขียนเอาไว้อย่างเผด็จการ เช่น ห้ามไม่ให้สร้างกุฏิที่มีขนาดเกิน 7x12 ฟุต มีเครื่องนุ่งห่มได้เพียง 3 ผืน มีบาตรได้ไม่เกิน 1 ใบ เป็นต้น ไม่เช่นนั้นการรวมตัวของคนหมู่มากก็จะอยู่รวมกันไม่ได้ ถ้าไม่ออกกฎเอาไว้ อย่างเผด็จการ ส่วนระบบประชาธิปไตยนั้น ยากแก่การควบคุมให้เกิดความเรียบร้อยได้ ระบบเสรีนิยมก็พอกัน เพราะมีช่องโหว่มากมาย ท่านจึงสนับสนุนระบบสังคมนิยมที่ประกอบด้วยธรรมและเป็นเผด็จการ

บทที่ 3 ชื่อว่า “สังคมนิยมชนิดที่ช่วยโลกได้” โดยมุ่งการอธิบายเพื่อแสดงให้เห็นว่า สังฆะธรรมหรือกฎธรรมชาตินี้ มีลักษณะเป็นสังคมนิยมโดยตรง และพุทธศาสนาได้สอนเรื่องนี้อยู่เสมอ ธรรมะหรือธรรมชาติเป็นระบบสังคมนิยม ในระบบนี้ไม่มีอะไรที่อยู่อย่างโดดเดี่ยวได้ต้องมีการอาศัยกันและกัน เช่น ถ้าไม่มีต้นไม้แล้วแผ่นดินจะอยู่ได้อย่างไร นอกจากนั้น การที่เรามีชีวิตอยู่ได้ก็ต้องอาศัย ดิน ฟ้า อากาศ ต้องมีธาตุต่างๆ อย่าง ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ และวิญญาณ ธรรมชาติกำหนด ให้มีสิ่งต่างๆ อย่างมนุษย์บ้าง สัตว์บ้าง มีคลอง มีบึง มีความชื้น มีความอบอุ่นพอดี สิ่งทั้งหลายจึงมีชีวิตอยู่ได้ สังคมนิยมจึงหมายถึงการอยู่ร่วมกันได้อย่างพอดี แม้ตัวอย่างตามวินัยของสงฆ์ตามที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น เป็นตัวอย่างของการไม่กอบโกย สังคมดังกล่าวจึงยังคงสภาพปกติเอาไว้ได้ ในบทนี้ท่านจึงสรุปว่า ระบบในร่างกายและระบบของสังคมที่อยู่รอดมาได้ เพราะธรรมชาติได้กำหนดมาให้อยู่ร่วมกัน เป็นกลุ่มและช่วยเหลือกัน

บทที่ 4 ชื่อว่า “ค่าและความจำเป็นที่ต้องมีศีลธรรม” ท่านเสนอว่า ปัญหาของโลกทุกวันนี้มีสาเหตุจากการขาดศีลธรรม ถ้าผู้ปกครองขาดศีลธรรม พ่อค้าขาดศีลธรรม กระทั่งว่าทนายความ ตำรวจ ผู้พิพากษาขาดศีลธรรม แล้วสังคมจะเป็นอย่างไร ความไม่ปกติของบ้านเมือง หรือสังคมย่อมเกิดจากการขาดศีลธรรม แต่ส่วนใหญ่หันไปโทษอย่างอื่น โทษ เศรษฐกิจบ้าง การเมืองบ้าง แต่ไม่มองว่า ต้นเหตุแท้จริงคือการขาดศีลธรรม แม้แต่คำว่า ศีลธรรมก็ยังเข้าใจไม่ตรงกันว่ามันคืออะไร เรื่องนี้จึงสับสนไปหมด ท่านเสนอให้ยึดความหมายตามภาษาบาลีเป็นการดีที่สุด โดยคำว่า สี-ละ แปลว่า ปกติ ดังนั้นการทำให้บ้านเมือง สังคม และชีวิตมีความปกติ จึงเป็นการรักษาระบบศีลธรรมเอาไว้โดยตรง ในชีวิตคนเรานั้น ความปกติมี 2 ความหมายคือ การทำให้ชีวิตเป็นปกติตามธรรมชาติ คือการรักษาร่างกายให้ปกติ เช่น การกิน ยืน เดิน นอน นี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งคือ การแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคม เพื่อรักษาความปกติของสังคมเอาไว้

อย่างไรก็ตามแม้ศีลธรรมจะเป็นหน้าที่ตามกฎธรรมชาติ แต่สังคมให้ค่าหรือคุณค่าต่อสิ่งนั้นน้อยมาก แล้วไปกำหนดคุณค่าให้กับสิ่งอื่นอย่างสูงส่ง เช่น ให้คุณค่ากับเรื่องปากท้อง คุณค่าของวัตถุ คุณค่าของไสยศาสตร์ คุณค่าทางเศรษฐศาสตร์ เป็นต้น การพิจารณาให้คุณค่าที่ไม่ถูกจุด จึงเป็นต้นเหตุของปัญหาต่างๆ แม้แต่การ ให้คุณค่าในเรื่องเล็กๆ อย่างความดีกับความชั่วการยึดถือเช่นนี้ไม่สามารถทำให้มนุษย์ก้าวพ้นสิ่งดังกล่าวได้ การหลุดพ้นที่แท้จริงคือการมีสภาพจิตปกติอยู่เหนือความแตกต่างของสองสิ่งนี้ ทุกปัญหาของโลกจึงเป็นปัญหาของการขาดศีลธรรม ชีวิตและสังคมจึงไม่สามารถคงความปกติตามกฎธรรมชาติได้ ระบบการเมืองที่เป็นไปเพื่อการกบฏโย เป็นการทำให้ทุกระบบในสังคมผิดปกติไปหมด ท่านจึงเรียกร้อง ให้คนเรารู้จักครองทรัพย์สินเท่าที่จำเป็น และเหลือทรัพย์สินส่วนกลางไว้เพื่อป้องกันการขาดแคลน โดยท่านแสดงให้เห็นว่ากฎธรรมชาติได้วางหลักเกณฑ์ของการอยู่รอดไว้เช่นนี้ ถ้าผิดจากหลักเกณฑ์นี้ ชีวิตและสังคมก็จะมีปัญหาอย่างแน่นอน

เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ แม้ท่านจะบรรยายไว้ราว 40 ปีที่แล้ว และสำนักพิมพ์ทำการรวบรวมเนื้อหาพิมพ์อีกครั้งในปี 2548 ซึ่งเนื้อหาทางการเมืองดังกล่าว มีความเหมาะสมกับสถานการณ์ในปัจจุบันอย่างมาก และคาดว่าจะเหมาะสมกับสถานการณ์ทางการเมืองทุกช่วงเวลา เพราะหนังสือเกี่ยวกับหลักธรรมทางพุทธศาสนานั้น แตกต่างจากหนังสือประเภทอื่น ตรงที่สามารถแสดงความจริงข้ามกาลเวลาได้ เพราะไม่ว่าเวลาใดกฎธรรมชาติหรือสังขธรรมก็ยังประกาศตัวเอง ว่ามีการคงสภาพแห่งการเป็นอย่างนั้น คือยังคงสภาพเป็นไปตามกฎธรรมชาติ โดยในกฎธรรมชาตินั้น ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวโดยภาษาธรรมว่า ในกฎธรรมชาติไม่มีคน ไม่มีสิ่งนั้น สิ่งนี้ ไม่มีเกิด ไม่มีดับ มีแต่การเป็นไป ไม่มีต้น ไม่มีปลาย การกล่าวถึงปรากฏการณ์อย่างที่ว่านี้ ท่านเรียกว่า เป็นการให้ความหมายที่สูงสุด เป็นการเข้าใจที่ถูกต้องที่สุด ซึ่งคนทั่วไปที่เข้าใจเฉพาะภาษาคน จึงไม่สามารถเข้าใจได้

แม้ท่านจะกล่าวถึงระบบการเมือง ซึ่งดูแล้วจะเป็นการจัดระบบของมนุษย์ด้วยกันเสียมากกว่า แต่ในหลายตอนของหนังสือนี้ ท่านแสดงให้เห็นว่า แม้เราจะเรียกกิจกรรมนี้ว่าเป็นเรื่องการเมือง แต่กิจกรรมการเมืองที่ถูกต้อง ก็เป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ ต้องทำไปตามเกณฑ์ตามที่ธรรมชาติกำหนดไว้ ว่าทุกชีวิตจะอยู่รอดได้อย่างไร ทั้งในแง่ของร่างกายและจิตวิญญาณ เนื้อหาในหนังสือจึงแสดงกฎธรรมชาติที่ชี้ทางเอาไว้อย่างตายตัว กฎธรรมชาติในหนังสือดังกล่าว ยังต้องคงเดิมไว้เสมอ เนื้อหาดังกล่าวจึงข้ามกาลเวลาได้ เพราะเวลาไหนๆ มนุษย์ก็มีปัญหา คือมีปัญหาว่าชีวิตคืออะไร การไม่เข้าใจว่าชีวิตคืออะไร เป็นต้นเหตุของปัญหาต่างๆ รวมทั้งปัญหาการเมืองด้วย นี่คือลักษณะเด่นของหนังสือที่เป็นบทบรรยายธรรมของท่าน คืออ้างอิงได้โดยไม่มีขอบเขตของเวลา ดังนั้นตราบใดที่มนุษย์ยังมีความเห็นแก่ตัว และความ

รู้สึกดังกล่าวนี้อาจกำลังสร้างปัญหาให้กับสังคม หนังสือเล่มนี้สามารถหยิบมาอ่านทบทวนได้ตลอดเวลา เพราะเนื้อหาได้ชี้ไปที่ความเห็นแก่ตัวของมนุษย์โดยตรง โดยขอร้องให้เปลี่ยนไปเห็นแก่สังคมเสียบ้าง ไม่เช่นนั้นจะเดือดร้อนกันไปทั้งหมด เพราะเราอยู่ในโลกใบเดียวกัน รัศมีสังคมนิยม ที่ท่านนำเสนอ นั้น ท่านได้เน้นว่ามนุษย์เราได้ละทิ้งระเบียบทางศีลธรรม และศาสนานับแต่แรกท่านจึงการนำเสนอให้มีการถอยหลังเข้าคลอง โดยฟังแล้วอาจเข้าใจว่าเป็นการลำหลัง แต่เป็นการส่งความหมายว่าแต่เดิมเราไม่มีปัญหาการเมือง เพราะมีความละเอียดรอบคอบ แต่ในระยะหลังนี้เราเห็นแก่ปากท้องอย่างเข้มข้นพร้อมที่จะละเมิดคำสอนทางศาสนาได้ทุกเมื่อ คำสอนทางศาสนาจึงจำเป็นป้อมปราการที่สำคัญในการป้องกันไม่ให้เกิดความขัดแย้ง และเป็นการสร้างสันติภาพไปในตัว

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ขณะที่ท่านกล่าวถึงคำสอนทางพุทธศาสนา ท่านยังเปิดกว้างว่าศาสนาไหนๆ ก็ย่อมมีเป้าหมายคล้ายๆ กัน คือพยายามไม่ให้คนเห็นแก่ตัวและเข้าถึงความบริสุทธิ์ของพระเจ้าหรือใจกลางของศาสนานั้นๆ การแทรกความเห็นไว้ในข้อความดังกล่าวเพื่อไม่ให้เราเอาความแตกต่างทางศาสนาทำให้เกิดเป็นเรื่องของการเมืองเสียอีก ปัญหานี้ได้ปรากฏอยู่ในบางมุมของโลก และไม่ชัดเจนว่าการต่อสู้ระหว่างความแตกต่างทางศาสนาเป็นการนำเอาศาสนาเป็นโล่เพื่ออำพรางความต้องการของตนเองไว้หรือไม่ ท่านเสนอว่าความแตกต่างทางศาสนาแตกต่างกันเพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่แก่นแท้ตรงกันหมดนี้คือการตีความว่า ศาสนามีจุดหมายหรือมีใจกลางแบบเดียวกัน

การเสนอให้มีการถอยหลังเข้าคลองในบทแรก คือการขอร้องให้กลับไปมีชีวิตตามเส้นทางของศาสนานั้น ชีวิตในขอบเขตของศาสนาย่อมมีความเรียบง่ายมีความสุขกับการบริโภคแต่ความพอดี ทรัพยากรจึงมีเพียงพอต่อการใช้สอยของทุกๆ คน ความเห็นนี้ในระบบการเมืองที่ได้กระทำกันอยู่ก็คือระบบการจัดเก็บภาษีแก่ผู้ถือครองทรัพยากร เพื่อไม่ให้ถือครองไว้มากจนสังคมขาดแคลน หรือเป็นไปในทางเดียวกับการจัดการทรัพยากรสาธารณะที่คนในชุมชนต้องช่วยกันดูแลและสามารถใช้สอยเพื่อเลี้ยงชีวิตตามที่จำเป็น

ส่วนหัวใจสำคัญที่เราควรพิจารณาซึ่งปรากฏอยู่ในสาระสำคัญของทุกๆ บท คือการกล่าวถึงระบบทางศีลธรรมและศาสนา โดยท่านถือว่าเป็นระบบเดียวกันกับการเมืองแบบรัศมีสังคมนิยม ท่านให้ความหมายว่าศีลธรรม แปลว่า ปกติ ความปกติจะต้องมีขึ้นทั้งในร่างกายและจิตใจ แม้ความรับผิดชอบพื้นฐานทางร่างกาย ที่ต้องดูแลบริหารให้เกิดความสมดุลก็จัดเป็นหน้าที่ทางศีลธรรม ส่วนทางจิตนั้นมีความเข้มข้นมากเพราะจิตที่เป็นปกติเท่านั้นที่จะดำรงความเป็นสังคมนิยมเอาไว้ได้ หากเราจัดการกับจิตไม่ดีพอ สิ่งนี้จะละเมิดจากหน้าที่ของความปกติ และไปยึดถือความเป็นตัวตนตามการปะทะกันของประสาท

สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ จนเกิดความต้องการที่เกินพอดี และเดินออกนอกเส้นทางแห่งความปกติ ท่านจึงเสนอให้พิจารณาว่าการที่ไปโทษว่าเป็นปัญหาทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมแท้จริงเป็นปัญหาของการขาดศีลธรรมต่างหาก กิจกรรมต่างๆ ของมนุษย์จึงมีปัญหาอย่างไม่สิ้นสุด ในบางตอนท่านกล่าวถึงลงไปว่า ความปกติทางจิตในทางพุทธศาสนานั้นเป็นการระบุงลงไปในกฎธรรมชาติทุกอย่างเป็นแค่สิ่งที่เป็นไปตามกฎแล้ว จะเกิดความเรียบร้อยดี การที่พุทธศาสนาสอนเรื่องความว่าง สอนเรื่องอนัตตา คือการเสนอว่าโลกนี้ไม่มีคน ไม่มีสิ่งใด มีแต่กฎธรรมชาติเท่านั้น เมื่อทุกคนเห็นว่าทุกอย่างเป็นของธรรมชาติ จึงไม่มีความรู้สึกเป็นส่วนตัวเราจึงมีหน้าที่จัดการตัวเอง ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งขององค์ประกอบในส่วนรวม ธรรมชาติได้สร้างให้สิ่งทั้งหลายมีการเกิดดับอย่างเท่าเทียมกัน ความเป็นปกติของจิตจึงหมายถึงการไม่แบ่งแยกกว่าเป็นเราเป็นสิ่งอื่น การขัดแย้งการแย่งชิงกันทางการเมืองที่เราเผชิญกันอยู่นี้จึงเป็นสภาพที่ผิดปกติทางร่างกายและจิตใจ

ส่วนการที่ท่านเสนอให้เติมคำว่าเผด็จการต่อท้ายคำว่า ธัมมิกสังคมนิยม ที่กล่าวไว้ในบทที่สอง ซึ่งเป็นจุดที่นักเสรีประชาธิปไตยไม่เห็นด้วยกับข้อเสนอนี้ของท่านเลย จนบางรายเสนอว่าเป็นจุดอ่อนในคำสอนเรื่องการเมืองของท่าน แต่ในความเห็นของท่านแล้ว เรื่องนี้มีความจำเป็นแม้ในการบัญญัติวินัยของสงฆ์ถือเป็นการบังคับหรือเป็นเผด็จการโดยตรงที่ระบุว่าให้สงฆ์ใช้สอยสิ่งของเพียงเท่าที่จำเป็น ถ้าเกินจากที่ห้ามไว้ถือเป็นการกระทำความผิดต้องบวชโทษ ซึ่งเป็นไปในการใช้บทบัญญัติทางกฎหมายในทางโลกที่ต้องมีความเด็ดขาด ไม่เช่นนั้นถ้าปล่อยให้ความเห็นแก่ตัวโดยอิสระ ความเป็นสังคมก็จะดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะเรากลับเห็นแก่ตัวเอง โดยไม่เห็นแก่คนหมู่มาก การกล่าวถึงเรื่องเสรีภาพในการเห็นแก่ตัวกำลังเป็นปัญหาในระบบประชาธิปไตยที่กำลังเผชิญกันอยู่ทั่วโลก และกล่าวกันว่า การออกกฎหมายเพื่อจำกัดความเห็นแก่ตัวจะไปกระทบต่อเสรีภาพพื้นฐาน ซึ่งท่านไม่เห็นว่าเป็นเสรีภาพดังกล่าวจะเป็นเสรีภาพจริง เป็นแต่เสรีภาพภายใต้อำนาจของกิเลสเท่านั้น คนทั่วโลกจึงมองเสรีภาพที่คิดว่าเป็นอิสระในการมีชีวิต และท่านเสนอว่าเสรีภาพสูงสุดควรเป็นการเข้าถึงนิพพาน ซึ่งทำให้ความเป็นตัวตนนั้นหายไป ความเป็นอิสระ คือ จิตที่ไม่ต้องมีสิ่งใดลากไปทางไหนเลย ดังนั้นการบังคับให้กระทำการที่ขัดกับเสรีภาพในทางโลก แต่ในทางธรรมนั้นถือเป็นเรื่องปกติที่ต้องระบุงความต้องการจากภายใน การบังคับให้เห็นแก่สังคมส่วนรวมจึงเป็นเรื่องจำเป็น คำว่าเผด็จการ คือ การบังคับให้ทำในสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อร่างกายและจิตใจ โดยเป็นไปเพื่อการมีชีวิตรอดทางสังคมนั่นเอง ซึ่งตรงข้ามกับเสรีนิยมที่ไม่ได้มีเสรีภาพจริงและกำลังสร้างปัญหาเพราะเสรีภาพในการเห็นแก่ตัว คำว่าเผด็จการ คือ การเผด็จการต่อเสรีภาพที่สร้างปัญหานั้นเอง

นอกจากนั้นท่านแนะนำให้พิจารณาปรากฏการณ์ที่เราพอสังเกตได้ในชีวิตประจำวัน ว่ากฎธรรมชาติได้สร้างสิ่งต่างๆ ให้มีผลต่อการดำรงอยู่ของอีกสิ่งหนึ่งอยู่เสมอ โดยเฉพาะมนุษย์และสิ่งมีชีวิตต่างๆ จะดำรงชีวิตอยู่ได้ก็ต้องอาศัยการมีอยู่ของสิ่งอื่น ในกฎธรรมชาติย่อมเป็นอย่างนี้อยู่เสมอ เช่น แผ่นดินจะดำรงอยู่ได้อย่างไรหากไม่มีต้นไม้และต้นไม้จะอยู่ได้อย่างไรหากไม่มีแผ่นดิน ท่านยกตัวอย่างว่าสวนโมกขพลารามก็อยู่ไม่ได้หากไม่มีนกตัวเล็กๆ คอยจิกกินหนอนกินแมลงที่ทำลายต้นไม้ นี่เป็นการแสดงให้เห็นว่าสังคมนิยมของธรรมชาติสร้างให้สิ่งทั้งหลายรวมตัวกันไม่ได้แยกเป็นส่วนตัว การเห็นแก่ตัวโดยไม่เห็นแก่สังคม ไม่เห็นแก่สิ่งอื่นคือความผิดพลาดและจะสร้างปัญหาในที่สุด ซึ่งเราสัมผัสกันได้ในทุกวันนี้ การมีชีวิตของเราจึงมีการโยงใยอย่างเป็นระบบ การมีชีวิตของสิ่งอื่นจึงเท่ากับการมีชีวิตของเราด้วย นี่ก็เป็นคำสอนว่าความเป็นเรานั้นไม่มี มีแต่การเรียงตัวต่อกันของกฎธรรมชาติเท่านั้น เมื่อบางสิ่งดับลงชีวิตเราก็ดับลงไปด้วย การมีชีวิตที่อยู่เหนือการเกิดดับก็คือการไม่ยึดถือว่ามีเรานั้นเอง สิ่งที่เราเรียกว่าความว่างจึงเกิดขึ้นได้ ท่ามกลางการเรียนรู้จากสิ่งที่ไม่ว่างนี้เอง

เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้ ได้ทำให้การเมืองมีความลึกซึ้งอย่างถึงที่สุด คือการเห็นแก่ความหลุดพ้นจากความทุกข์ในใจเรา และสอดคล้องกับการเห็นแก่ส่วนรวมโดยตรง ซึ่งตรงข้ามกับการเมืองในปัจจุบันที่ไม่ได้มีความหมายเพื่อความปกติและการหลุดพ้น แต่เป็นการเพิ่มความรุนแรงในใจตนเองและในขณะที่เดียวกันก็เพิ่มความรุนแรงให้แก่ส่วนรวมด้วย จึงดูราวกับว่าท่านเสนอทฤษฎีการเมืองที่กลับด้านกับความต้องการทางโลก แต่เป็นการเมืองที่ถูกต้องที่สุดในการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับกฎธรรมชาติของความสงบทางจิตใจ ระบบการเมืองที่มีคุณภาพจึงต้องเริ่มต้นจากความปกติทางจิตใจของตนเอง ที่ไม่หวังครอบงำหรือขยายการของส่วนรวมมาเป็นของตนเองอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อเป็นอย่างนี้ การเมืองก็คือการประสานสอดคล้อง เพื่อให้ทุกชีวิตดำรงอยู่ได้ทั้งร่างกายและจิตวิญญาณ